
Научная статья
УДК 811.352.3
DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-2-63-67-76

АДЫГЭБЗЭМ И БАЛЪКЬ ПСЭЛЬЭКІЭМ ИІЭ ФОНЕТИКЭ ЩХҮЭХУЭНЫГҮЭХЭР

Хэжь Залинэ Рашиад инхъу

Гуманитар къехутэныгүэхэмкіэ институт – Федераль н къэрал бюджет щэнныгъэ йуехушлапі «Урысейм щэнныгүэхэмкіэ и академиет и Къэбэрдей-Балъкъэр щэнныгъэ центр» Федераль н щэнныгъэ центрым и филиал, Налшык, Урысей, zali-nathamadokova9@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6384-4647>

© Хэжь З.Р., 2024

Аннотаци. Лэжыгъэм и мурад нэхьышхъэр адыгэбзэм и балъкъ псэльэкіэм фонетикэ и лъэныкүекіэ иіэ щхүэхуэныгүэхэр къэгъельгъуэнырщ. Зи гугъу тиы псэльэкіэмрэ адыгэ литературэбзэмрэ макъ дэкіуашхэм я къэгъесэбэпыкіэмкі, макъзешхэм я къэгъесэбэпыкіэмкі зэрызэтемыхуэхэр лъырым щызэгъэпшиа щапхъэхэмкіэ къэгъельгъуаш. Дытгихъяц лъылтыль, лъылтыль-щіэфие, щіэфие макъ укъуэдияхэм я къэгъесэбэпыкіэр балъкъ псэльэкіэм и фонетикэ щхүэхуэныгъэ нэхьышхъеу зэрыштым. Къыжылаш абыхэм я къэгъесэбэпыкіэм ельытауэ балъкъ псэльэкіэр сэвэр лъылтыль ліэужыгъуэр щіэфие ліэужыгъуэу бгуэшлыжын къызэрэзгъыр. Лъылтыль ліэужыгъуэм ирипсльхэм литературэбзэм къыщыкіуэ лъылтыль-щіэфие макъ **ж**, **щ**, **ш**-хэр лъылтыль **ж'**, **ш'**, **ш'И**-хэмкіэ зэхъуэкіа зэрышыхъуми, щіэфие ліэужыгъуэм ирипсальхэм литературэбзэм къыщыкіуэ лъылтыль-щіэфие макъ **ж**, **щ**, **ш**-хэр щіэфие **з**', **с**', **с'И**-хэмкіэ зэрахъуэжжи дытгесэлыхъаш. Гульытгэншэу къенакъым макъ дэкіуашэ зэхэтхэмрэ щабэ хъуа быдку макъ дэкіуашхэмрэ я къэгъесэбэпыкіэри.

Апхуэдэу, балъкъ псэльэкіэм ирипсальхэм я макъзеш эзпыша **а**-р шэцлауэ (къыхыу) къызэрапсэльри, литературэбзэм къыщыкіуэ макъзеш гъекіеща **ы**-м и **и**-кіэ макъзеш эзпыша **а**-р къызэррагъэсэбэпри, макъзеш тұащіэ къэгъещыгъе **ү**-р макъзеш къызэрлыкіуэм хуэкіуаэ къызэрапсэльри къыщыгъельгъуаш лэжыгъэм.

Бээ материал зэхутхъэсам къызэригъельгъуэмыкіэ, иджыпстурей зэманым къриубыдэу балъкъ псэльэкіэр къэзигъэсэбэпыр нэхьыбэу ныбж нэхь зиіхэрэш. Нэхь щалэхэм, еджакіуэхэри хиубыдэу, я псэльэкіэр литературэбзэм техууэу къыдольытэ.

Статьям филология щэнныгүэхэмкіэ доктор Бишдо Б.Ч. адыгэбзэр и лъабжъэу зэхильхъа бзэціэнныгъэ фіещыгъэціжэр къыщыдгъэсэбэпащ.

Зэргүүаз эзальхэр: къэбэрдей-шэрджестьбэз, балъкъ псэльэкіэ, лъылтыль макъ, щіэфие макъ, лъылтыль-щіэфие макъ, макъзеш тұащіэ

Цитатэ къызэрыхъинур: Хэжь З.Р. Адыгэбзэм и балъкъ псэльэкіэм иіэ фонетикэ щхүэхуэныгүэхэр // Вестник КБИГИ. 2024. № 4-2 (63). С. 67–76.
DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-2-63-67-76

Original article

PHONETIC FEATURES OF THE MALKIN DIALECT OF THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Zalina R. Khezheva

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the

Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia, zalinathamadokova9@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6384-4647>

© Z.R. Khezheva, 2024

Abstract. The purpose of this article is to reflect the main phonetic features of the Malkinsky dialect of the Kabardino-Circassian language. The main differences between the literary language and the analyzed dialect are reflected in the examples recorded in the tables. It is noted that the main phonetic feature of the Malkinsky dialect is the use of hissing, plucking-whistling and whistling sounds. Depending on the features of the use of these consonants, the Malkinsky dialect can be divided into two varieties – the hissing layer and the whistling layer. It is indicated that in the speech of the hissing layer, the literary hissing-whistling *жь*, *щ*, *щI* (zh', shch, shchl) are replaced by the hissing *ж*', *ш*', *шI*' (zh', sh', sh'I). In the speech of the whistling group, the hissing-whistling sounds *жь*, *щ*, *щI* (zh', shch, shchl) are replaced by the whistling sounds *з*', *с*', *сI*' (z', s', s'I). The article analyzes the use of mid-hard-palatalized sounds in parallel with affricates.

It is also noted that the speech of speakers of the Malkin dialect is characterized by the lengthening of the long vowel sound *a*, the use of the long vowel sound *a* instead of the vowel *ы*, the monophthongization of the diphthong *эу*, the use of the long vowel *a* instead of the short *э*.

It is concluded that the results of the surveys, the language material, and the viewing (listening) of video materials give grounds to believe that the phonetic features present in the speech of the residents of the Zolsky district (Malka (Khezhykhheble), Betekh, Eto-ko) are at this stage very conditional in nature and are found mostly in the speech of the older generation. The speech of residents of other age groups in the area of distribution of the Malka dialect in the field of phonetics basically coincides with the literary language.

The article used a system of new linguistic terms in the Kabardino-Circassian language, developed by Doctor of Philological Sciences Bizhoev B.Ch.

Keywords: Kabardino-Circassian language, Malkin dialect, plucking sound, hissing sound, hissing-hissing sound, diphthong.

For citation: Khezheva Z.R. Phonetic features of the malkin dialect of the Kabardino-Circassian Language. Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2024; 4-2 (63): 67–76. (In Russ.). DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-2-63-67-76

Научная статья

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАЛКИНСКОГО ГОВОРА КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОГО ЯЗЫКА

Залина Рашидовна Хежева

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, zalinathamadokova9@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6384-4647>

© З.Р. Хежева, 2024

Аннотация. Цель статьи – отражение основных фонетических особенностей малкинского говора кабардино-черкесского языка. Основные различия между литературным языком и анализируемым говором отражены в языковом материале, который собран автором в ходе очного присутствия и дистанционной онлайн-записи образцов речи, а также в примерах, зафиксированных в таблицах. Отмечено, что основная фонетическая особенность малкинского говора заключается в употреблении шипящих, щипяще-свистящих и свистящих звуков. В зависимости от особенностей употребления указанных согласных малкинский говор целесообразно разделить на две разновидности – шипящий слой и свистящий слой. Указано, что в речи шипящего слоя литературные шипяще-свистящие *жь*, *щ*, *щI* заменяются шипящими *ж*', *ш*', *шI*'. В речи свистящей группы шипяще-свистящие *жь*, *щ*, *щI* заменяются свистящими *з*', *с*', *сI*'. В статье анализируется употребление среднетверденебных палатализованных звуков параллельно с аффрикатами.

Также отмечается, что для речи носителей малкинского говора характерно удлинение долгого гласного звука *a*, употребление долгого гласного звука *a* вместо

гласного *ы*, монофтонгизация дифтонга *эу*, употребление долгого гласного *а* вместо краткого *э*.

Делается вывод, что результаты опросов, языковой материал, просмотр (прослушивание) видеоматериалов дают основание полагать, что фонетические особенности, присутствовавшие в речи жителей Зольского района (Малка (Хъэжыхъэблэ), Бэтэх, Этоко), на данном этапе носят весьма условный характер и обнаруживаются большей частью в речи жителей старшего поколения. Речь жителей других возрастных групп в ареале распространения малкинского говора в области фонетики в основном совпадает с литературным языком.

В статье применялась система новых лингвистических терминов на кабардино-черкесском языке, разработанная доктором филологических наук Бижоевым Б.Ч.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, малкинский говор, щипящий звук, свистящий звук, шипяще-свистящий звук, дифтонг

Для цитирования: Хежева З.Р. Фонетические особенности малкинского говора кабардино-черкесского языка // Вестник КБИГИ. 2024. № 4-2 (63). С. 67–76. DOI: 10.31007/2306-5826-2024-4-2-63-67-76

Адыгэбзэм и щыпIэбзэхэмрэ псэльэкIэхэмрэ яIэ щхъэхуэныгъэхэр джынным елжъяц щIэнныгъэлIхэу Яковлев Н.Ф. [Яковлев 1930], Турчанинов Г.Ф., Щагуэ М. [Турчанинов, Цагов 1940], Къумахуэ М.И. [Кумахов 1957], Балькъэр Б.Х. [Балкаров 1959], Мамрэш К.Т. [Мамрешев 1959], Багы П.М. [Багов 1968], Шагыр I. Къ. [Шагиров 1969], КIуаш Т.Х. [Куашева 1969], Тау Х.Т. [Тау 1998], БишДо Б.Ч. [Бижоев 2018], Бэрбэч Б.Ч. [Бербеков 1992] сымэ, нэгъуэщIхэри.

Балькъ псэльэкIэр литературэбзэм и мардэм къышхъэшыкI, фонетикэ, морфология, лексикэ и лъэнныкъуэкI щхъэхуэныгъэхэр зиIэ къэбэрдей шэрджэсыбзэм и зы къуэпсещ. Балькъ псэльэкIэм иропсалъэ Къэбэрдей-Балькъэрим и Дзэлыкъуэ районым хиубыдэ къуажэхэу Малкэ къуажэм и ищхъэрэ Иыхъэм (Хъэжыхъэблэ), Бэтэх, ЯтIэкъу щыпсэхүэр. Бэтэхре ЯтIэкъуэрэ иджыпсту дэсым я нэхьыбэр Хъэжыхъэблэ къиIэпхъукIахэрщ [Шагиров 1955].

Дэтхэнэ зы щыпIэбзэми, псэльэкIэми хуэдэу Балькъ псэльэкIэм фонетикэ, морфологии, лексикэ и лъэнныкъуэкI щхъэхуэныгъэхэр иIэш. Ауэ щыхъукIи, балькъ псэльэкIэр нэхъ къыхгъэшхъэхукIа зэрыхъур фонетикэ ильэнныкъуэкIэш.

Лэжыгъэм къышыгъэсэбэпа транскрипцэр

Лэжыгъэм къышыгъэсэбэпа транскрипцэм лъабжъэ хуэкъуар адигэ тхыпкъыльэрщ. Абы къыдэкIуэу къэдгъэсэбэпац ельыта дамыгъэ гуэрхэри.

СI – макъ дэкIуашэ щIэфие укъуэдия пIытIа

ШI – лъыльыль макъ дэкIуашэ укъуэдия пIытIа.

«» – макъ дэкIуашэм и ижырагбгъу лъэнныкъуэмкIэ тетмэ, абы и щабагъ къегъэльягъуэ

«–» макъзешэм и щхъэм тетмэ, ар шэнIауэ къызэрыпсэльын хуейр къегъэльягъуэ.

Адыгэ тхыпкъыльэм зы тхыпкъуу къышыгъэльэгъуа макъзешитI зэхэль *и*, *ү*-хэр зэрызэхтэм ельыта тхыпкъитI *йы*, *үү*-хэмкIэ къышыгъэльэгъуащ.

ИупитI макъ дэкIуашэ ныкъуэ у-м ипэ къихуэу къышыхъу макъзеш эшI э-м къитекI макъзеш къизэрыкIуэр *оу*-дамыгъэмкIэ къэгъэльэгъуащ. Лъыльыль макъ дэкIуашэ зэхэль пIытIа *кI-р* чI-мкIэ къэгъэльэгъуащ.

Клахэбзэ псальэхэм къышыкIуэ щIэфие макъ дэкIуашэ укъуэдияхэр *жь*, *щ*, *щI* тхыпкъхэмкIэ къэгъэльэгъуащ. Абы къыдэкIуэу, кIахэбзэм къышыкIуэ лъыльыль макъ укъуэдия щабэхэр къэдгъэльэгъуэн папщIэ къэдгъэсэбэпац «'» – диакратичэ дамыгъэр.

Балькъ псэльэкIэм макъзешхэм и дежи макъ дэкIуашхэм и дежи еzym и щхъэхуэныгъэхэр иIэжш.

Макъ дэкIуашхэм я деж щыIэ щхъэхуэныгъэхэр

Балъкъ псэльэкіэм макъ дэкIуашхэм ехъэлIа щхъэхуэнгъэ куэд дышрохъэлIэ. Псом хуэмыйдэу а щхъэхуэнгъэхэр наIуэ кыышохъу лъылъыль, лъылъыль-щIэфие, щIэфие макъ дэкIуашэ укууэдияхэм я деж.

Балъкъ псэльэкіэм и фонетикэ нэшнэ нэхъышхъэхэм ящищ литературэбзэм кыышыкIуэ лъылъыль-щIэфие макъ дэкIуашэ жь, иI, иI-хэр макъ дэкIуашэ лъылъыль щабэ ж', иI, иI'I, з', с', с'I-хэмкIэ хъуэжа зэрышыхъур.

ж', иI, иI'I макъ дэкIуашхэр **жь, иI, иI'I** макъхэм я пIэкIэ къэгъесэбэпа зэрыхъум и щапхъэ

жьэ	ж'э
жсы	ж'ы
жьачIэ	ж'ачIэ
Iэжьэ	Iэ ж'э
ицы	и'ы
ишина	и'инэ
ищаIуэ	и'акIуэ
нащэ	на и'э
дыщэ	ды и'э
жэщ	жа и'
иIы	и'Iы
иIэ	и'Iэ
хъещIэ	хъэши'Iэ
тощI	тиши'I

з', с', с'I макъ дэкIуашхэр **жь, иI, иI'I** макъхэм я пIэкIэ къэгъесэбэпа зэрыхъум и щапхъэ

бжьыхъэ	бз'ыхъэ
бжьэ	бз'э
жсы	з'ы
щабэ	с'абэ
щхъэ	с'хъэ
нащэ	нас'э
мыщэ	мыс'э
иIалэ	с'Iалэ
иIэ	с'Iэ
иIыиIэ	с'IыиIэ
хъещIэ	хъас'Iэ
тишиI	тиши'I
нэгъуэщI	нэгъуэ с'I

Щапхъэхэм наIуэ кыышэращIци, литературэбзэм кыышыкIуэ лъылъыль-щIэфие макъ дэкIуашэ **жь, иI, иI'I**-хэм я пIэкIэ балъкъ псэльэкіэм кыышагъесэбэп лъылъыль, щIэфие макъ дэкIуашэ укууэдияхэр. Лъылъыль, лъылъыль-щIэфие, щIэфие макъ укууэдияхэм я къэгъесэбэпыкIэм ельытауэ балъкъ псэльэкIэр езыр лIэужыгъуитI ипцIыкIыжыну къозэгъ.

Лъылъыль лIэужыгъуэ: мы лIэужыгъуэм ирипсалъхэм литературэбзэм кыышыкIуэ лъылъыль-щIэфие макъ **жь, иI, иI'I**-хэмкIэ зэхъуэклIаэ къагъесэбэп: *Нэмыцэр кыышыкIуам шыгъуэ шэ, а дигъунэгъум шэ, я де пиIэнтIэшихуэти шэ штаб яшиIаэ шыташи.* (**Хъэжнэгъуей Борис Мыхъутар и къуэ**, 1932 гъэм къальхуащ, 92 мэхъу, Малкэ (Хъэжыхъэблэ)).

ЩIэфие лIэужыгъуэ: мы лIэужыгъуэм ирипсалъхэм литературэбзэм кыышыкIуэ лъылъыль-щIэфие макъ **жь, иI, иI'I** – хэр щIэфие **з', с', с'I**-хэмкIэ

яхъуэж: *Щатхъуц* къуэр, къуэ *кIуэцIым* дэтIысхъэц ятIагъуэ джабэ бгыр щIатхъури, бгъеныхъэ унэр абы хэдъери, ѢIыхъепIэ илэу тицIыри дэтIысэкIас, жи къэкIуар. Уарц дгъесасц, жиа, зыр зым дыдэIэпкъуасц, жиа.. (**Къардэн Маритэ Владимир ипхъу**, 1971 гъэм къальхуаш, 53 мэхъу, ЯтIэкъуэ).

Балъкъ псэльэкІэм и лъылтыль лЭужыгъуэм ирипсалъэхэр куздкІэ нэхъыбэш щIэфие лЭужыгъуэм ирипсалъэхэм нэхърэ. Абы къыдэкIуэуи къыжыПапхъэш балъкъ псэльэкІэм и фонетикэ нэщэнэ нэхъышхъэ дыдэш литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль-щIэфие макъ **жь**, **щ**, ѢI-хэр лъылтыль **ж'**, **и'**, **и'I**-хэмкІэ хъуэжа зырышхъур.

Литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль-щIэфие макъхэр лъылтыль макъ дэкIуашэ щабхэмкІэ хъуэжа шохъу балъкъ псэльэкІэм ирипсалъэхуэ Малкэ (Балъкъ) къуажэм и Хэжыхъэблэ Iыхъэм, апхуэдэуи Бэтэх, ЯтIэкъуэ къуажэм Ѣыпсэухэм я жъабзэм. Малкэ (Балъкъ) къуажэм и нэгъуэшI Iыхъэхэми, Бэтэх, ЯтIэкъуэ къуажэхэм я гъунэгъу жылэхэми я жъабзэм мыпхуэдэ фонетикэ щхъэхуэныгъэ ушрихъэлIэркъым.

Литературэбзэм и мardэм нэхъ пэгъунэгъу защын мурадкІэ балъкъ псэльэкІэм ирипсалъэхэм литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль-щIэфие макъхэр лъылтыль макъхэмкІэ ямыхъуэжу къышапсэль ѢыIещ. Езы малкэдэс языныкьюхэм зэрыжаймкІэ, макъхэр зэхъуэклай Ѣыщагъэсэбэпи ѢыIещ, Ѣызэрамыхъуэклай урохъэлIэ: *Хъэжыхъэблэхэм иш нэхъ жсаIэу шытиц, ауэ сэ нэхъ Ѣ-м зыхызогъахуэри, Ѣ жызыол... Хъэжыхъэблэхэр араш, иш жсаIэр. Щ-м нэхъ сесауэ Ѣ жызыолэ, иш-ри жызыолэ.* (**Токъумакъ Тамарэ Къэрней ипхъу**, 1943 гъэм къальхуаш, 82 мэхъу, Малкэ (Хэжыхъэблэ).

Ауэ абы балъкъ псэльэкІэм и зы нэгъуэшI фонетикэ щхъэхуэныгъэ къегъэшI – литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль макъ дэкIуашэ укъуэдияхэм я ПЭкIи лъылтыль-щIэфие макъ дэкIуашэ укъуэдия **жь**, **щ**-хэр къегъэсэбэпыныр. Апхуэдэу балъкъ псэльэкІэм и лъылтыль лЭужыгъуэм ирипсалъэхэм я жъабзэм куздрэ дышрохъэлIэ литературэбзэм къышыкIуэ хъэжыгъэ псалъэм и ПЭкIэ хъэжыгъэ, къашэ псалъэм и ПЭкIэ къацэ жыIэкIэхэр къагъэсэбэпу. Мыпхуэдэ щхъэхуэныгъэр нэхъбыбуу зи жъабзэм хэпльагъуэр курыт еджапIэм ѢIэсхэмрэ литературэбзэм тет нэгъуэшI къуажэхэм Ѣыпсэухэмрэ ѢIэх-щIэхыу епсэльэн хуей хъухэмрэш.

Балъкъ псэльэкІэм и лЭужыгъуитIми ирипсалъэхэм я жъабзэм лъылтыль макъ дэкIуашэ **ж**, **и**-хэм иПЭкIэ лъылтыль-щIэфие макъ дэкIуашэ **жь**, **щ**-хэр къызэрагъэсэбэпын псалъэм и мыхъэнэм зригъэхъуэжыркъым. Псалъэм папщIэ, балъкъ псэльэкІэм и япэ лЭужыгъуэм ирипсалъэхэм ящиц зым **мажъэ-м** и ПЭкIэ (щхъэц зэражь Iэмэпсымэ мыхъэнэр илэу) **мажэ** (жэрыгъэкIэ макIуэ) жиIэми, зыхэт контекстым елъытауэ жиIэну зыхуейр къыбгуруIуэ. Литературэбзэм и мardэм тету ѢIэфие-лъылтыль макъ дэкIуашэ укъуэдияхэр тэмэму къегъэсэбэпынху ѿIэкIууным къешэ балъкъ псэльэкІэм и фонетикэ нэшэнхэм ящиц зыр фIэкIуудыныр.

Литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль-щIэфие макъ дэкIуашэ **жь**, **щ**-хэм я ПЭкIэ лъылтыль **ж'**, **и'**-хэр къегъэсэбэпыныр, апхуэдэ зэхъукиныгъэхэр хэтми, псалъэм и мыхъэнэр къыбгуруIуэнэр тынш ёшI мы макъхэр я къэпсэлтыкIэкIэ зэпэгъунэгъуу зэрыштым. Гу лъытэн хуейц балъкъ псэльэкІэм и япэ лЭужыгъуэм ирипсалъэхэр ныбжэ нэхъ зиIэхэр арауэ зэрыштым, абыхэм я жъабзэм лъылтыль **ж'**, **и'**-хэр нэхъ щабэу къышапсэль, абы къыхэкIи литературэбзэм къышыкIуэ лъылтыль-щIэфие макъ дэкIуашэ **жь**, **и**-хэм я къэпсэлтыкIэм куздкІэ къышхъяшыкIым: *Ди псэльэчIэр точIыр адрейхэм ейм... иш-ращ. Большиинством иш-ращ дэ, Хъэжыхъэблэм адрейхэм дызэритечIыр. Шоферу сышеджэм шыгъуэ, хъыджэбз ѢыкIухэм ауан сыйкъаашIырт: иш жызыолёт жсаIэрэ, Iэджэрэ жызагыIэрти, къысивыдыхъэихъырт.* (**Хъэжнэгъуей Борис Мыхъутар и къуэ**, 1932 гъэм къальхуаш, 92 мэхъу, Малкэ (Хэжыхъэблэ).

Балъкъ псэльэкІэм и етГуанэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм я жьабзэм литературэбзэм къыщыкІуэ лъылтыль-щІэфие макъхэр щІэфие макъ дэкІуашэ щабхэмкІэ хъуэжа зэрышхъур къышхъэшкІ япэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм ейм. Балъкъ псэльэкІэм и етГуанэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм я бжыгъэр нэхъ машщІэш, абы къыхэкІуи абыхэм я псэльэкІэм хэль щхъэхуеныйгъэхэм гу зэрыль-ыптэр нэхъ машщІэущ. Балъкъ псэльэкІэм и етГуанэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэр хүшІэктүркым литературэбзэм и мардэм пэгъунгъу защыну. Абы къыхэкІкІэ литературэбзэм къышыкІуэ лъылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ *жь*, *иц*, *ицI*-хэр мы лЭужыгъуэм хэтыххэкым.

Балъкъ псэльэкІэм и япэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм я жьабзэм лъылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ щ-р щІэфие макъ дэкІуашэ с-кІэ хъуэжа зэрышхъур

Литературэбзэм къышыкІуэ лъылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ щ-р балъкъ псэльэкІэм и япэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм я жьабзэм щІэфие макъ дэкІуашэ укууэдия с-кІэ хъуэжа щыхъуи дрохъэлІэ. Мысхуэдэ фонетикэ нэщэнэр нэхъыбэу зилэр лэжыгъэцІэм и зэралуатэ тешэм и гъэспыкІэр къэзыгъэльягъуэ щ-м и пэм макъзешэ кІэшц, е макъ дэкІуашэ щитым и дежш.

Литературэбзэм

щытищ
кІуахэш
сеплъиниц
згъэкІуениц
ар тхылъиц
ар сымаджэс
чыфIиц

Балъкъ псэльэкІэм и япэ лЭужыгъуэм ирипсалъехэм я жьабзэм

ш'ытс
кІуанэс
сеплъинс
згъэкІуанс
ар тхыльс
ар сымаджэс
чыфIс

Балъкъ псэльэкІэм и лЭужыгъуитІми ирипсалъехэм я жьабзэм я зэдай фонетикэ щхъэхуеныйгъэ гуэрхэри макъ дэкІуашэхэм я деж щыдолъагъу. Псалъэм папщІэ:

a) г', к', к'I, дж, ч, чI макъ дэкІуашэм я къэгъэсбэпыкІэм иIэ щхъэхуеныйгъэхэр

Макъ дэкІуашэ зэхэт **дж**, **ч**, **чI**-хэри щабэ хъуа быдэку макъ дэкІуашэ **г'**, **к'**, **к'I**-хэри зэхүэдэу къэгъэсбэпыныр адыгэбзэм и щыпIэбзэ псоми я зэдай къэхъугъэш. Тхыгъэжь ди деж къэсыжахэр щыхъэт зэрытехъумкІэ, пасэ зэманым щабэ хъуа быдэку макъ дэкІуашэ **г'**, **к'**, **к'I**-хэр нэхъыбэрэ къагъэсбэпу щытащ ди зэманым ельытауэ. Абы къыхэкІи мы макъхэр къэгъэсбэпыныр, литературэбзэм и мардэм къышхъэшкІуи, щыпIэбзэ нэщэнэу къэтлтытэ хъуаш. Балъкъ псэльэкІэм ирипсалъехэм я жьабзэмий машщІэ дыдэрэ дышрохъэлІэ **г'**, **к'I**, **дж**, **чI** макъхэм я къызэдекIуэкI къэгъэсбэпыкІэм: *Сэ сизэрышитар бжеселэн игытсту... икIи сүлэжьаш школын, жэми зесхъаш, хозяйствэри зесхъаш, гъэшири, къыцыдэхуэм деж сиэзү щыташи.* (Къардэн Лилэ Бубэ ипхъу, 1942 гъэм къальхуаш, 82 мэхъу, ЯтIэкъуэ).

Адыгэзэдаибзэм

джсанэ // г'анэ
джсыдэ // г'ыдэ
чапсэ // к'апсэ
къэкIыгъэ // къэ к'Iыгъэ

Балъкъ псэльэкІэм

джсанэ
джсыдэ
чапсэ
къэкIыгъэ

Щабэ хъуа быдэку макъ дэкІуашэ **к'-р** балъкъ псэльэкІэм нэхыыбэрэ кыншагъесбээп мыдрей щыпІэбзэхэм, псэльэкІэхэм нэхърэ. Абы кыыдэкІуэу кыыжыапхъэц урысыбзэм къыхкыу адыгэбзэм къыхыхъа псальхэм къышыкІуэ макъ **к'-р** адыгэбзэ макъ дэкІуашэ зэхэткэхэз хъуэжа зэрымыхъур.

Литературэбзэм	Балъкъ псэльэкІэм
чино // к'ино	к'ино
чилэ // к'илэ	к'илэ
чиныутI // к'ыныутI	к'ыныутI

б) Япэрай лылтыль макъ дэкІуашэ зэхэт дж, ч-хэр хъума хъуныр

Япэрай лылтыль макъ дэкІуашэ зэхэт **дж**, **ч**-хэр хъума хъуауэ къышытлытэнур литературэбзэм деж мы макъ дэкІуашэ зэхэтхэм я ПэкІэ лылтыль макъ дэкІуашэ укъуэдияхэр къышыкІуэм и дежш.

Балъкъ псэльэкІэм и лексикэми, литературэбзэм и лексикэми **япэрай** лылтыль макъ дэкІуашэ зэхэт **дж**, **ч**-хэр хъума щыхъуакъым. Ауэ балъкъ псэльэкІэм и деж япэрай лылтыль макъ дэкІуашэ зэхэт **дж**, **ч**-хэр къышызэтенащ цІэ унейхэм я деж: *Хъэдэжмэт* (литературэбзэм – Хъэжмэт), *Джэбагы* (литературэбзэм – Жэбагы), *Хъесанч* (литературэбзэм – Хъесанш): *Теувэджыкъуэ* (*Теувэжыкъуэ*) *Борис и щхъэгъуэм и цэр сыйты.. Фатимэт, хъэуэ, Риммэ лажсу...* *Ася Теувэджыкъуэр, ар мысту лажсу, женск советым я председателу лажсу...* (**Къардэн Лиэ Бубэ** ипхъу, 1942 гъэм къальхуаш, 82 мэхъу, ЯтІэкъуэ).

Макъзешхэм я къэгъесбэпыкІэм иІэ щхъэхуэнныгъэхэр

Макъзешхэм я къэгъесбэпыкІэм ехъэлІауэ балъкъ псэльэкІэм нэщэнэ зыбжанэ иІэц:

- Макъзеш эзпыша *a-р* шэцІауэ (къыхыу) къэпсэлтыныр;
- Макъзеш тІуашц къэгъэцІыгъэ эу-р макъзеш къызэрыкІуэ хъуныгъэр.
- Макъзеш эзпыша *a-м* и ПэкІэ макъзеш кІэцІ э къэгъесбэпыныр.

a) Макъзеш эзпыша *a-р* шэцІауэ (къыхыу) къэпсэлтыныр

Балъкъ псэльэкІэм ирипсалъхэм я жьабзэм макъзеш эзпыша *a-р* шэцІауэ (къыхыу) къышапсэль блэкІа зэфІэкІа зэманым ит зэрауатэ тешэм и гъэпсыкІэм, абы зэрауатэ мыхъэнэр къэзыгъэлъагъуэ лъабжъэгъусэ *иц-р* щыпхум и деж. Псалтьэм папшцІэ: *ЕтІуанэ махуэм щколым сыкІуэн хуейти ди анэм жызоІэ, мыра мыра, си цэ унэцІэр схужыІэыми сыйкыцІахуж жыслати, пыхъэицхъэм сригъеса си унэцІэр жыслати, си цэр жыслати, итІанэ етІуанэ махуэм жыслэжсауэ щыта...* (**Лакъ Абуали Исуф и къуэ**, 1965 гъэм къальхуаш, 58 мэхъу, ЯтІэкъуэ).

Литературэбзэм	Балъкъ псэльэкІэм
сыкІуац	сыкІу а <ins>а</ins>
уежъац	уеж а <ins>а</ins>
кІуэгъац	къуэгъ а <ins>а</ins>

б) Макъзеш тІуашц къэгъэцІыгъэ эу-р макъзеш къызэрыкІуэ хъуныгъэ

ЗэрытцІэци, адыгэ литературэбзэм макъзеш кІэцІ э-р ІупитІ макъзеш ныкъуэ у-м и пэм щитым и деж ІупшцІаш макъ о-м хуокІуэ. Апхуэдэу, макъзеш тІуашц къэгъэцІыгъэ эу-р оу -м хуокІуэ: *ноубэ < нэубэ*. Макъзеш тІуашц къэгъэцІыгъэ эу-р оу-м хуэкІуэнным къешэ макъзеш къызэрыкІуэ -о къехъуныр.

Литературэбзэм	Балъкъ псэльэкІэм
нобэ	ноубэ
тхыль еджэу ѿысиц	тхыль еджоу иш'ысиц'
заницІаш макІуэ	заницІоу макІуэ // занс'цІоу макІуэ

Балъкъ псэльэкІэм ирипсалъхэм я жьабзэм дышрохъэлІэ ыу-м и пІэкІэ оу къагъесбэпу.

Литературэбзэм
ицсыу матхэ
бригадирүу солажьэ
ицлыгу тхыль юоджэ

Балъкъ псэльэкІэм
иц'исоу // с'ис'оу матхэ
бригадироу солаж'э//бригадироу
солаз'э
иц'ильоу тхыль юоджэ // с'ильоу
тхыль юоджэ

Щапхъэхэм науэ къизэращынкІэ, литературэбзэм къищаагъесбэп макъзешэ тЦащІэ къэгъещыгъэм и пІэкІэ балкъ псэльэкІэм къишокІуэ оу къэгъещыгъэр. Езы балъкъ псэльэкІэм и ЦуецІкІэ оу къэгъещыгъэм къежъапІэ хуэхъур эу макъзешэ тЦащІэ къэгъещыгъэрш: *Ди анэр, конинэ, зауз зэманым, а лъэхъэнэм ар гүгъу ехъа.. колхоз ткъуюу жыхууІэм еихъую губгъуз имаш, араац.* (**Жэрыкъуэ Жанзилия Пицбий ипхъу**, 1939 гъэм къальхуаш, 85 мэхъу, Псыгуэнсу къышалъхуаш, Бэтэх 1962 лъандэрэ щопсэу).

в) Макъзешэ зэпыша а-м и пІэкІэ макъзешэ кІэцІ э къэгъесбэпыныр.

Балъкъ псэльэкІэм яшишу макъзешэ зэпыша **а-м** и пІэкІэ макъзешэ кІэцІ э-р машцІэ дыдэц къэзыгъесбэпыр. Мыпхуэдэ фонетикэ щхъэхуэныгъэр зи жьабзэм къыхъхуэр балъкъ псэльэкІэм ирипсалэ цыху щхъэху гуэрхэц, икИи нэхъыбэрэ къизыхъцыр зи пычыгъуз, пычыгъуитI хъу, макъ дэкІуашкІэ иух пасальхэрац. Мыпхуэдэ фонетикэ зэхъуэкыныгъехэр щокІуэкІ цэ унейхэм я дежи: *Башир* (литературэбзэм – Башир), *Іэбузар* (литературэбзэм – Иэбузэр): *Аурэ некІуэчIуурэ къекІуэчIурэ иджы Шхъэныкъуэх ейу шэ, зэктүэшибл хъууэ, шыпхъуитI фIэчIа ямыIэу шэ, бынунагъуэшхуэлейт ар... Иэгъурбий жасри, абы зы угъурсыз гуэр яIэти, къекІуаш ар.* (**Хъэжнэгъуей Борис Мыхъутар и къуэ**, 1932 гъэм къальхуаш, 92 мэхъу, Малкэ (Хъэжыхъблэ).

Щэныгъэ и лъэнныкъуэкІэ балъкъ псэльэкІэм макъ дэкІуашхэм я деж щекІуэкІ фонетикэ зэхъуэкыныгъехэр къизекІар, къицежъар науэ къэхъунымкІэ сэбэп мэхъу клахэбзэм и фонетикэ щхъэхуэныгъехэр.

Клахэбзэм и фонетикэ системэм къишокІуэ лъылтыль щIэфие жь, щ, щI, лъылтыль макъ дэкІуаш быйдэ ж, щ, лъылтыль макъ дэкІуаш щабэ **ж'**, **ш'-хэр**. Абыхэм щищу къэбэрдеибзэм и тхыпкъыльэм къицыхъуэр лъылтыль-щIэфие **жь, щ, щI**, лъылтыль **ж, ш** макъхэрш.

ИщхъекІэ зи гугъу тцIа лъылтыль макъ дэкІуаш эукуэдия щабэхэр балъкъ псэльэкІэм зэрыхътыр щыхъэт тохъуэ пасэ зэманым мы макъхэр адигэбзэм и щыпІбзэ псоми хэту зэрыштам.

Балъкъ псэльэкІэм и фонетикэ щхъэхуэныгъехэм ящищ зыщ литературэбзэм къицыхъуэр лъылтыль-щIэфие макъхэр макъ дэкІуаш эукуэдия щабэхэмкІэ хъуэжыныр. Балъкъ псэльэкІэм къицыхъэшыкІуу мэздэгу щыпІбзэм макъ дэкІуаш щIэфие пытIа **с'I**-р зи пІэкІэ къагъесбэпыр адигэзэдаибзэм къицыхъуэр щита **ицI** макъирац.

Мыпхуэдэ фонетикэ щхъэхуэныгъэ зыдэпльагъур мэздэгу щыпІбзэмрэ балъкъ псэльэкІэмрэ я закъуэкъым, атIэ осетинхэм япэгъунэгъуу псэу адигэ къуажэхэм, пасальэм папшцІэ, Лэскэн къуажэм щыпсэухэм я жьабзэм дышрохъэлІэ. Мы фонетикэ щхъэхуэныгъэр Осетием пэгъунэгъуу псэу адигэ жылэхэм щыпсэухэм я жьабзэм нэхъыбэу къизерхъэшым къихэкІэ, **с'I** макъыр осетинибзэм къихэкІуу адигэбзэм къыхыхъау къэплтыйтэ хуунущ. Аүэ гу лъытэн хуейщ осетинибзэм и фонетикэ системэм макъ пытIа эукуэдия **с'I** зэрыхэмымтам. ДаукI, бзэм хэмьт макъыр къыпхухэхынукъым. Абы къыдекІуэу, гултыгэ хэха хуэтшын хуейщ палъэ къыхыхъау адигэ къуажэхэм зэрагъунэгъум, адигэхэм къазэрдэгъуэгуркІуэм къихэкІэ адигэбзэр зээзгъещау абы ирипсалэ осетинхэм я жьабзэм. Абы я жьабзэм и фонетикэ щхъэхуэныгъэ нэхъыщхъэ дыдэхэм

яшыщ зыщ литературэбзэм кыышыкІуэ лыылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ укъуэдия жсь, *иц*, *ицI*-хэр макъ дэкІуашэ щабэ щІэфие з', *с*', *с'І*-хэмкІэ хъуэжыныр. ЩЭнныгъэлІхэм гу зэрылъаташи, мыпхуэдэ зэхъуэкЫныгъэр къэзыша щхъэу-сыгъуэхэм яшыщщ ильэс щитI ипэкІэ Хъэжыхъэблэ хэхэсу дэтIысхъэжа абазэхэм я бзэр арауэ зэрыщытым (Биш1о, 2018).

Абы къыхэкІыуи, мыпхуэдэ фонетикэ щхъэхуэнныгъэр адыгэбзэкІэ пасальэ осе-тинхэм я бзэм къыхэкІауз жыпІэ хъунущ. Ауэ нэгъуэшI лъэныкъуэкІи, лыылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ укъуэдия **жсь**, **иц**, **ицI**-хэр макъ дэкІуашэ щабэ щІэфие з', *с*', *с'І*-хэмкІэ хъуэжыным адыгэзэдаизбзэм и лъэхъэнэм къышежье нэхъ лъабжъэ куу иІэнкIи хъунущ, сыту жыпІэмэ мэздэгу ѢыпІэбзэм къышагъэсэбэп щІэфие макъ дэкІуашэ укъуэдия **с'І**-р зыхуэкІуэр адыгэзэдаизбзэм кыышыкІуэ лыылтыль-щІэфие макъ дэкІуашэ **щI**-м и закъуэш.

ТегъещапІэхэр Список источников и литературы

- Багов 1968 – *Багов П.М.* Кубано-зеленчукские говоры кабардино-черкесского языка. Нальчик, 1968. 154 с.
- Балкаров 1959 – *Балкаров Б.Х.* Язык бесленеевцев. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1959.
- Бербеков 1992 – *Бербеков Б.Ч.* Диалектная лексика кабардинского языка. Нальчик: Эльбрус, 1992.
- Бижоев 2018 – *Бижоев Б.Ч.* Иранская лексика в кабардино-черкесском языке // Иран и Северный Кавказ: история и перспектива сотрудничества (материалы международной научно-практической конференции). Владикавказ, 2018. С. 80–82.
- Куашева 1969 – *Куашева Т.Х.* Терские говоры // Очерки кабардино-черкесской диалектологии. Нальчик, 1969. С. 119–190.
- Кумахов 1957 – *Кумахов М.А.* К вопросу о классификации адигских диалектов // Уч. зап. КБГУ. Вып. 2. Нальчик, 1957.
- Мамрешев – *Мамрешев К.Т.* Особенности баксанского диалекта кабардинского языка. Нальчик, 1959.
- Таов 1998 – *Таов Х.Т.* Проблемы кабардино-черкесской диалектологии. Науч. доклад на соискание уч. ст. д.ф.н. Нальчик, 1998.
- Турчанинов, Цагов 1941 – *Турчанинов Г., Цагов М.* Грамматика кабардинского языка. М.–Л.: Издательство АН СССР, 1940.
- Шагиров 1969 – *Шагиров А.К.* Малкинский говор // Очерки кабардино-черкесской диалектологии. Нальчик, 1969. С. 290–316.
- Яковлев 1930 – *Яковлев Н.Ф.* Языки и народы Кавказа. Тифлис: Заккнига, 1930.
- ПМА – Полевой материал З.Р. Хежевой

References

- BAGOV P.M. *Kubano-zelenchukskie govory kabardino-cherkesskogo yazyka* [Kuban-Zelenchuk dialects of the Kabardino-Circassian language]. Nal'chik, 1968. 154 p. (In Russian)
- BALKAROV B.KH. *Yazyk besleneevcev* [Language of the Besleneyevites]. Nal'chik: Kabardino-Balkarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1959. (In Russian)
- BERBEKOV B. CH. *Dialektnaya leksika kabardinskogo yazyka* [Dialect lexicon of Kabardian language]. Nal'chik,: El'brus, 1992. (In Russian)
- BIZHOEV B.CH. *Iranskaya leksika v kabardino-cherkesskom yazyke* [Iranian vocabulary in the Kabardino-Circassian language]. IN: Iran and the North Caucasus: the history and prospects of cooperation (materials of the international scientific and practical conference). Vladikavkaz, 2018. P. 80–82. (In Russian)
- KUASHEVA T.H. *Terskie govory* [Terek dialects]. IN: Ocherki kabardino-cherkesskojdialektologii. Nal'chik, 1969. P. 119–190. (In Russian)
- KUMAHOV M.A. *K voprosu o klassifi kacii adygskikh dialektov* [On the issue of classification of Adyghe dialects]. IN: Uch. Zap. KBGU. Vyp. 2. Nal'chik, 1957. (In Russian)

- MAMRESHEV K.T. Osobennosti baksanskogo dialekta kabardinskogo yazyka [Features of the Baksan dialect of the Kabardian language]. Nal'chik, 1959. (In Russian)
- TAOV KH.T. *Problemy kabardino-cherkesskoj dialektologii* [Problems of Kabardino-Circassian dialectology]. Nauch. Doklad na soiskanie uch. St. d.f.n. Nal'chik, 1998. 52 p. (In Russian)
- TURCHANINOV G., TSAGOV M. *Grammatika kabardinskogo yazyka* [Grammar of the Kabardian language]. M.-L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1940. (In Russian)
- SHAGIROV A.K. *Malkinskij govor* [Malkin dialect]. IN: *Ocherki kabardinocherkesskoj dialektologii*. Nal'chik, 1969. P. 290–316. (In Russian)
- YAKOVLEV N.F. *Yazyki i narody Kavkaza* [Languages and peoples of the Caucasus]. Tiflis: Zakkniga, 1930. 68 p. (In Russian)
- Polevoi material Khezhevoi Z.R. (Field material by Z.R. Khezheva)

Авторым төүхүауэ

З.Р. Хэжь – филологие щыныгъехэмкіә кандидат, адыгэбзэ секторым и ләжъакIуэ нэхъыжь.

Информация об авторе

З.Р. Хежева – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка.

Information about the author

Z.R. Khezheva – Candidate of Science (Philology), Senior Researcher, Department of Kabardino-Circassian Language.

Статья поступила в редакцию 01.11.2024; одобрена после рецензирования 26.11. 2024; принята к публикации 25.12.2024.

The article was submitted 01.11.2024; approved after reviewing 26.11. 2024; accepted for publication 25.12.2024.